

OSMANLI SON DÖNEMİNDEKİ BAZI COĞRAFYA VE TARİH KAYNAKLARINDA DİYÂR-I BEKR VİLAYETİNİN GENEL DURUMU

Cuma Karan*

Öz

Yağlıkcızâde lakabıyla meşhur olan Ahmet Rifat Efendi, Şemseddin Sâmî ve Kolağası Ali Cevad Bey gibi bilginler, Osmanlı son döneminin (1839-1908) en önemli coğrafya ve tarihçi müellifleri arasında yer alır. Aynı zamanda dönemin önemli aydınları arasında kabul edilen bu müellifleri Osmanlı coğrafyasına yönelik yazdıkları ansiklopedik eserleriyle önemli bir boşluğu doldurmuşlardır. Günümüzde Osmanlı'nın hâkim olduğu coğrafya üzerine yapılacak çalışmalarda bu iki müellif başvurulabilecek önemli kaynaklar arasında bulunmaktadır.

Yağlıkcızâde lakaplı Ahmet Rifat Efendi'nin yazdığı *Lugat-ı Târihiyye ve Coğrafiyye'si* (I- VII, İstanbul 1299- 1300/1881-1882) ile Şemseddin Sâmî'nin *Kamûsü'l-A'lâm'î* (I- VI, İstanbul 1306- 1316/1889- 1899) ve Osmanlı sınırları içindeki coğrafi mevkiler için Kolağası Ali Cevad'ın hazırladığı *Memâlik-i Osmâniyye'nin Tarih ve Coğrafya Lugati* (I- I V, İstanbul 1311/1893-1317/1899) eserlerinde Diyâr-ı Bekr bölgesiyle ilgili yer ve isimler hakkında da önemli bilgileri paylaşmaktadırlar. Müelliflerin eserlerinde bölgenin; sınırları, yerleşim yerlerinin isim kökeni, tarihî ve coğrafi konumu, demografik yapısı, eğitim seviyesi, halkın inanç durumu, yıllık toplanan vergiler ve burada yetişen ürünler hakkında geniş bilgiler bulmak mümkündür.

Bu çalışmada mezkûr müellifler ve eserleri kısaca tanıtılacak; müelliflerin eserlerinde Diyâr-ı Bekr Vilayeti'nin; tarihî, coğrafi, kültürel, sosyo-ekonomik, demografik, inanç ve eğitim yapısıyla ilgili malumat aktarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Diyâr-ı Bekr Vilayeti, Yağlıkcızâde Ahmet Rifat Efendi, Şemseddin Sâmî, Ali Cevad

THE GENERAL STATE OF THE DİYARBEKİR PROVINCE IN SOME GEOGRAPHICAL AND HISTORICAL SOURCES IN THE LAST OTTOMAN PERIOD

Abstract

The scholars like Ahmet Rifat, known as "Yaglikcizade", Semseddin Sâmî and Ali Cevad Bey take place among the important geographers and historians of the last Ottoman period. At the same time, these writers who took place among the intellectuals of the period had fulfilled an important mission by writing encyclopaedia. To

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 02.10.2020, Accepted / Kabul Tarihi: 28.12.2020

Doi: <https://doi.org/10.26791/sarkiat.804450>

* Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, cumakaran@hotmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9917-7903>

day, they are still important writers for the new regional works in order to compare with the past.

"Lugat-i Tarihiyye and Cografiyye" which had been written by Ahmet Rifat, known as Yağlıkcıade, the work of Semseddin Sâmî "Kamusu'l-A'lâm" and "History and Geography Dictionary of Memalik-i Osmaniyye" which had been written by Cevad Bey for the geographical areas in Ottoman territory have included important information about the places and names in the region of Diyâr-ı Bekr. In the works of these writers, it is possible to find information about the boundaries of the region, the etymology of the names of places in the region, the historical and geographical position of places, the demographical structure of them, the level of education, the belief of the folk, the annual taxes and the local agricultural products.

This paper aims to provide comparative information about history, geography, culture, education, economy, belief and socio-demographic structure of Diyâr-ı Bekr region in addition to the introduction about the works of the writers above

Keywords: Ottoman Empire, Diyâr-ı Bekr province, Yağlıkcıade Ahmet Rifat Efendi, Şemseddin Sâmî, Ali Cevad.

GİRİŞ

Tanzimat Dönemi, Osmanlı Devleti'nin batılılaşma konusunda en önemli dönemlerinden biri olarak kabul edilir. 3 Kasım 1839'da ilân edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile duyurulan ve I. Meşrutiyet'in ilânıyla sona ermiş olan bu dönem, Osman Devleti ve sonrasına etki eden önemli değişimleri içermiştir. Bu değişimlerin başında, basın- yayında meydana gelen gelişmeler yer almaktadır.¹ Bunlar içerisinde Avrupa tarzı ansiklopedik çalışmaların ortaya çıkması, kayda değer bir gelişme olarak zikredilebilir. Avrupa ansiklopedilerinden faydalanılarak hazırlanan bu eserlerin, o zaman için en çok dikkat çeken diğer tarafı, Avrupa'daki benzer eserlerin eksik bıraktığı veya ehemmiyetsiz olarak yer verdiği Müslüman coğrafyaya ait birçok bilgilere değer vermiş olmasıdır.²

Bu anlamda başta Yağlıkcıade Ahmet Rifat Efendi (öl. 1895) olmak üzere, Şemseddin Sâmî (öl. 1904) ve Kolağası Ali Cevad (öl. 1914) beylerin çalışmaları, o gün olduğu gibi³ bugün de birçok konuda bize ışık tutacak mahiyettedir. Bu üç müellifin, özellikle Osmanlı'nın önemli bir bölgesini/vilayetini oluşturan "Diyâr-ı Bekr"nin merkezini ve ona bağlı yerleşim yerlerinin; tarihini, coğrafyasını, inanç ve kültürel yapısını, hatta ithalat ve ihracatını o günün rakamlarıyla bize aktarmış olmaları, bölge çalışmaları için büyük önem taşımaktadır. O dönemin koşullarıyla bu müelliflerin verdiği bilgiler Diyâr-ı Bekr bölgesinin toplu bir resmini çekmemize imkân sağlamaktadır. Bugün bölge üzerinde çalışma yapmak isteyenler için geçmiş dönemlerin bilgileri ne kadar önemli ise, o dönemlerin bilgilerini bize ulaştıran bu müelliflerin çalışmaları da o kadar önemlidir.

¹ Ayhan Ceylan, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayınında Hukukî Düzenlemeler (1839-1876)", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 1, (2006), 146 vd.

² Geniş bilgi için bk. Hüseyin Özkan, "Şemseddin Sâmî'nin Kâmûsu'l-A'lâm'ında ismi geçen Osmanlı Dönemi şair ve yazarları (I. II. ve III. cildler)" Qafqaz University / Yurtdışı Enstitüsü, (2012), 17

³ Bu çalışmalar, yazıldığı dönemin en önemli ansiklopedi çalışmalarının ilk üçünü oluşturur. Bk. Levend, *Şemseddin Sâmî*, 38.

Çalışmamızda öncelikle üç müellif ve eserleri kısaca tanıtılacak, sonra o dönemdeki Osmanlı idarî yapısından bahsedilecek, son olarak da müelliflerin eserlerindeki bilgilerden hareketle Diyâr-ı Bekr vilayeti ile ilgili bilgiler verilecektir.

1. MÜELLİFLER ve ESERLERİ

1.1. Yağlıkçızâde Ahmet Rifat Efendi (?- 1895)

İstanbul'da doğan ve Yağlıkçızâde⁴ lakabıyla bilinen Ahmet Rifat Efendi, dönemin önemli ansiklopedi yazarı ve tarihçilerinden biri olarak kabul edilir. Şâbanzâde ailesinden Ispartalı Mehmet Emin Efendi'nin oğludur. Çok küçük yaşta maliyeye girmiş ve bu alanda yetişmiştir. Sırasıyla bahriye muhasebeciliği, idâre-i bahriye reisliği, Girit defterdarlığı, İzmir vergi müdürlüğü, ıslahat komisyonu üyeliği, Selânik defterdarlığı gibi önemli memuriyetlerden sonra emekli olmuştur. 1895 yılı başlarında vefat eden Rifat Efendi, Fatih'te Emir Buharî Tekkesi'nde defnedilmiştir.⁵

1882- 1883 yılları arasında yayımlanan Yağlıkçızâde Ahmed Rifat Efendi'nin "*Lugat-ı Târihiyye ve Coğrafiyye*"⁶ isimli eseri, Türkçe olarak tamamlanmış ilk ansiklopedi olması açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Her biri yaklaşık 300'er sayfalık yedi ciltten meydana gelen bu eserde, sadece tarih ve coğrafya konularına değil, aynı zamanda icatlara, makinelere, fizik, kimya ve botanik gibi müspet ilimlere de yer verilmiştir. Eserde başka yerlerde bulunmayan değişik bilgiler vardır.⁷

1.2. Şemseddin Sâmî (1850- 1904)

1 Haziran 1850'de Yanya (Janinë) vilâyetinin Ergiri (Gjirokastra) sancağına bağlı Pırmeti kazasının Fraşiri (Frashëri) köyünde doğmuştur. İlköğrenimine başladığı Fraşiri'de Kalkandelenli Mahmut Efendi'den Arapça ve Farsça dersleri almış, 1871 yılında bulunduğu Yanya'da Zosimea Rum Lisesini bitirmiştir.⁸ Modern bir öğretim programının uygulandığı bu okulda Latince, Rumca, İtalyanca ve Fransızca öğrenmiştir. Müderris Yakup Efendi gibi bazı hocaların yanında Arapça ve Farsçasını geliştiren müellif, bir süre Yanya Mektûbî Kalemî'nde görev almıştır. Daha sonra 1872'te İstanbul'a giden Şemseddin Sâmî, Naim Fraşiri ile birlikte Matbuat Kalemî'nde çalışmaya başlamıştır. Bu arada "Hadîka Gazetesi"nde yazılar yazarak, Fransızca'dan çeşitli tercüme yapımıştır. Matbuat alanındaki birçok eserin yanı sıra, 1889-1898 yılları arasında tek başına hazırlayıp tamamladığı tarih, coğrafya ve meşhur adamların yer aldığı ansiklopedisini "*Kâmûsü'l- A'lâm*" adıyla

⁴ Bursalı Mehmet Tahir Bey bu müellifin ismini tam olarak şu şekilde verir: Rifat Ahmed Efendi İbn-i Mehmed Emin "Yağlıkçı-Zade" bk. Bursalı Mehmet Tahir Bey. *Osmanlı Müellifleri*. Haz. A. Fikri Yavuz& İsmail Özen. (İstanbul: Meral Yayınevi, 1972), 3/125.

⁵ Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserler*, çev. Coşkun Üçok (Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 408. Geniş bilgi için bk. Abdulkadir Özcan, "Ahmet Rifat Efendi" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/130-131

⁶ Ahmet Rifat, *Lugat ı Târihiyye ve Coğrafiye* (Ankara: Bab-ı Ali İstanbul 1300/1881 ilk basım, 2004 Tıpkıbasım)

⁷ Bursalı Mehmet Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 3/125; Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserler*, 408; Ayhan Aykut, "Ansiklopedi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/ 223.

⁸ Levend, *Şemseddin Sâmî*, 40; Ömer Faruk Akün, "Şemseddin Sâmî" *MEB İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 11/412

neşretmiştir.⁹ Şemseddin Sâmî, henüz verimli olabileceği bir yaşta iken 18 Haziran 1904'te vefat edip Erenköy'de Sahray-ı Cedit Mezarlığı'na defnedilmiştir.¹⁰

Şemseddin Sâmî'nin "*Kâmûsü'l-A'lâm*"¹¹ adlı meşhur tarih ve coğrafya ansiklopedisi 1888 yılında yayımlanmaya başlandı. Başlangıç tarihinden itibaren düzenli bir şekilde her on beş günde bir forma hâlinde çıkan ve on bir yılda tamamlanan bu eserin her bir cildi 700-800 sayfa civarındadır. Toplamda altı ciltten oluşan bu eser, umumî tarih, coğrafya ve meşhur adamlar ansiklopedisi olup bilhassa İslam ve doğuya ait çok sayıda madde içerir. Müellifin "*Kâmûsü'l-A'lâm*"¹, Bouillet'nin "*Dictionna Universel d'histoire et de Geographie*" adlı eserini örnek alarak hazırladığı söylenmektedir.¹²

Agâh Sırrı Levend, *Şemseddin Sâmî* adlı eserinde "*Kâmûsü'l-A'lâm*"ı tanıtırken şu bilgiyi vermektedir:

"Coğrafyaya yönelik bu eser, yerkürenin kıtalarını, devletlerini, denizlerini, boğazlarını, adalarını, dağ ve ovalarını, nehir ve göllerini, eski ve yeni kasaba ve köylerini kaydetti. Bu yerlerin konumunu, uzunluk ve genişliklerini, tarihi ve doğal yapılarını, nüfusunu, başlıca mahsulât ve ihracatlar ürünlerine alfabetik sırayla bu eserde yer verdi."¹³

1.3. Kolağası Ali Cevad (? -1914):

Kolağası Ali Cevad'ın doğum yeri ve tarihi hakkında maalesef kesin bir bilgiye sahip değiliz. Üsküdarlı olup Harbiye Mektebi'nden mezun olduktan sonra İstanbul'daki askerî mekteplerde muallimlik yaptığı bilinmektedir. Daha sonra Bursa Redif Alayı kaymakamlığına tayin edilmiş ve II. Meşrutiyet'ten sonra kısa süreliğine sürgüne gönderilmiştir. Bu süre içerisinde Osmanlı coğrafyasına ve tarihine ilişkin çok önemli eserleri yazmıştır. Tarih ve coğrafyaya ilişkin eserleri günümüzde de sıkça başvurulanan önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. 1914 tarihinde memleketinde vefat ederek Karacaahmet Mezarlığına defnedilmiştir¹⁴.

1893- 1899 arasında dört küçük cilt (1212 sayfa) olarak yayımlanan Kolağası Ali Cevad'ın "*Memalik-i Osmaniyye'nin Tarih ve Coğrafya Lugati*" adındaki ansiklopedisi o dönemin günümüze ışık tutan önemli eserlerinin başında

⁹ Eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Levend, *Şemseddin Sâmî*, 55 vd.

¹⁰ Abdullah Uçman, "Şemseddin Sâmî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/520-23; Şemseddin Sâmî'nin hayatı hakkında geniş ve önemli bilgiler veren Agâh Sırrı Levend *Şemseddin Sâmî* adlı eserinde vefatı ile ilgili de şu bilgiyi paylaşır: *Ömrünün sonuna dek Teftiş-i Askerî Komisyonu'ndaki görevinde kalmış ve bu görevinden aylık almakla birlikte, II. Abdülhamid tarafından evinde "ikamete memur" edilmiştir, önceleri ara sıra sokağa çıktığı ve dostlarıyla misafirlerini evinde kabul ettiği halde, 1899'da bu da yasak edilmiş, hatta kızı Sâmîye Hanım 1901'de Reşit Bey'le nikâhlanırken, nikâhta ancak imamla iki şahidin bulunmasına izin verilmiştir. Sâmî 1904 (4 Haziran 1320) cuma günü ölmüş, cenazesi 6 Haziran Pazar günü kaldırılarak Erenköy'ündeki mezarlığa gömülmüştür. 1968'de Sâmî'nin kemikleri Feriköy'de hazırlanmış olan yeni aile kabristanına taşınmıştır.* Levend, *Şemseddin Sâmî*, 44-45.

¹¹ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l A'lâm* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1889-1898) Bu eser hakkında geniş bilgi için bk. Levend, *Şemseddin Sâmî*, 83-85.

¹² Bu eser hakkında geniş bilgi için bk. Levend, *Şemseddin Sâmî*, 83-85; Aykut, "Ansiklopedi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 3/223. Ayrıca bk. Bursalı Mehmet Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 3/145.

¹³ Levend, *Şemseddin Sâmî*, 83.

¹⁴ Bursalı Mehmet Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 3/39; Franz Babinger ölüm tarihini 30 Kasım 1913 olarak verir. Bk. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, 432.; Ezel Erverdi (ed.), *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990), 1/111.

gelmektedir. İki bölümden oluşan bu eserin üç ciltlik birinci bölümünde, o devirde Osmanlı idaresi altında bulunan yerleşim merkezlerinin tabii, beşerî ve iktisadî coğrafyası ile idarî yapısı hakkında kısa bilgiler yer almaktadır. Eserin ikinci bölümü (dördüncü cilt) Osmanlı devlet adamları ve şairlerinin biyografilerine ayrılmıştır.¹⁵

2. OSMANLI'DA İDARÎ SİSTEM

Osmanlı Devleti ilk zamanlarda *Sancak* denilen yönetim birimlerine ayrılmıştı. Bu sancaklar, sancak beyleri tarafından yönetiliyordu. I. Murad zamanında eyalet sistemine geçilmiştir. Sancakların birleşiminden Eyalet veya beylerbeyliği oluşuyordu. İlerleyen dönemlerde idari yapı değişmiştir. II. Mahmut döneminden itibaren özellikle de Tanzimat sonrasında taşra yönetiminde köklü değişikliğe gidildi. İlk olarak 1842 yılında köy ve sancak arasında kazalar kurularak idari taksimat eyalet, sancak, kaza ve köy şeklini alırken,¹⁶ 1864 yılında ise Fransız taşra yönetim tarzı örnek alınarak vilayet sistemine geçilmiştir. 1913 yılında yapılan son düzenleme ile de idarî taksimat vilayet, sancak, kaza, nahiye ve köy şeklini almıştır. Bu yeni düzende bazı yerleşim birimlerine müstakil sancak hüviyeti verilmiştir.¹⁷

Osmanlı Devleti'nin idarî yapısı iç ve dış şartlara göre zaman zaman değişmiştir. "Vilâyet" tabirinin bu süreçte değişik idarî birimleri ifade ettiği şu üç dönemde görülmektedir. Bunlar, *Beylerbeyliği Sistemi* dönemi (1326–1591), *Eyalet Sistemi* dönemi (1591–1864) ve *Vilayet Sistemi* dönemi denilen (1864-1922) yılları arasındaki dönemdir.¹⁸ *Vilayet* tabiri Osmanlı'da değişik zamanlarda, bazen sancak, bazen kaza gibi farklı konumlarda da kullanılmıştır. Çalışmamızın başlığında kullandığımız "Diyâr-ı Bekr Vilayeti" tabiri, o dönemde Osmanlı idari sistemin içindeki en büyük yapı anlamındadır."¹⁹

3. ÜÇ MÜELLİFİN ESERLERİNDE DİYAR-I BEKR

Müelliflerden Şemseddin Sâmî ve Ali Cevad Diyâr-ı Bekr'i kent, sancak ve vilayet olarak ele alırken, Ahmet Rifat Efendi, bölgenin yapısı hakkında çok detaya girmemiştir.

3.1. Diyâr-ı Bekr'in (دياربكر) İsmi ve Konumu

Diyâr-ı Bekr ismiyle ilgili olarak bu üç müelliften Ali Cevad bilgi vermemesine karşılık, Rifat Efendi eski ismine bir cümle ile atıfta bulunmuş, konuyla ilgili geniş bilgiyi Şemseddin Sâmî vermiştir.

Şemseddin Sâmî, Diyâr-ı Bekr isminin Fırat ve Dicle arasındaki geniş Cezire bölgesinin Kuzey bölümüne özgü bir isim olduğunu, Arapların İslamiyet'ten önce

¹⁵ Bursalı Mehmet Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 3/30; Aykut, "Ansiklopedi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 3/ 223.

¹⁶ Bu dönemin idari taksimatı ilgili geniş bilgi için bk. Yılmazçelik, İbrahim. "XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 18/29 (1996), 217-232.

¹⁷ Geniş bilgi için bk. Sadık Fatih Torun, "Son Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı", *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi (TİDSAD)*, 14 (Aralık 2017), 85-110.

¹⁸ İasha Bekadze, "Osmanlıda Kullanılan Vilâyet Tabiri Üzerine", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 36/36, (2017), 240-268; Geniş bilgi için bk: Kılıç, Orhan, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", *Yeni Türkiye*, Sayı: 31 (Ankara: Ocak 2000), 442-459.

¹⁹ Vilayet tabirinin kullanıldığı anlamlar ile ilgili bk. Bekadze, "Osmanlıda Kullanılan Vilâyet Tabiri Üzerine", 244 vd.

Cezire'ye gelip yerleştiklerini ve buralarda bazı küçük devletler kurduklarını söyler. Ayrıca Bekir b. Vail kabilesinin Cezire'nin dağlık ve yüksek Kuzey bölümüne yerleştiklerinden bunlara atfen bu yörenin "Diyâr-ı Bekr" adıyla adlandırıldığını ve buranın merkez şehrinin ise "Amid" olduğunu ifade eder.²⁰ Ayrıca müellif, Diyâr-ı Bekr Vilayeti'nin güneybatıdan Halep, kuzeybatıdan Ma'muretü'l- Aziz (Elazığ), kuzeyden Erzurum, kuzeydoğudan Bitlis ve Van, güneydoğudan Musul illeriyle, güneyden de bağımsız yönetilen Zor sancağıyla çevrili olduğunu, yüz ölçümünün 46.800 kilometre kare, nüfusunun da 471.462 kişi²¹ olduğunu bilgisini nakleder.

Ahmet Rifat Efendi ise isimle ilgili olarak; "Diyâr-ı Bekr şehrine mukaddimen Amid denilir."²² bilgisiyle yetinir.

3.2. Tarihçesi

Diyâr-ı Bekr bölgesinin tarihi gerek İslam gerek Hıristiyanlık gerekse milattan önceki medeniyetlerin tarihi açısından oldukça önemlidir. Zira bu bölge, iki büyük dinin mensuplarının uzun süre kaldıkları, kendilerine ait eserler bıraktıkları bir bölgedir. Ahmet Rifat Efendi, şehrin tarihçesiyle ilgili kısa bir iki cümle ile bilgi verirken, Ali Cevad ise bu konuda hiç bilgi vermez. Rifat Efendi; "Bu şehrin defalarca yıkılıp tekrar yapıldığını, Acemlerin ve Rumların istilasından sonra 347/957 tarihinde Müslümanların eline geçtiğini söyler."²³

Şemseddin Sâmî ise birçok alanda olduğu bu konuda da tarihi süreci özetler. Şehrin tarihçesini milattan öncesinden alıp, Müslümanların fethi ile beraber Abbasiler (750- 1258), Büveyhîler (932- 1062), Hamdânîler (905- 1004), Mervânîlar (983- 1085), Artuklular (1102-1409), Moğolların Anadolu'yu istilasından sonra²⁴ bölgeyi etkisi altına alan Karakoyun ve Akkoyunlarla beraber Safevi, Şah İsmail ve Yavuz'un bölgedeki hâkimiyetinden, Kürt beylerinin Yavuz Sultan Selim'e olan desteğinden bahseder. Müellif bu süreci kısaca şu şekilde özetler:

Diyâr-ı Bekr kenti, o yörede hükümet süren Eşkani kralları tarafından kurulduğu sanılır. Çivi yazısıyla yazılmış bazı eserler de vardır. Daha sonra Sasanilerin eline geçip, bir hayli zaman İranlılarla Rumlar arasında savaş ve çatışma alanı olmuş ve birkaç kez Rum İmparatorluğu'nun eline geçmiştir. Kostantiniye imparatorlarından II. Kostantin buranın surunu yaptırmış ve sonra Şahpur tarafından ele geçirilmiş ise de tekrar Rumların eline geçerek Justinyanus tarafından suru ve istihkâmları tamamlanmıştır. Hz. (Ömer)Faruk'un halifelîği zamanında Cezire Fatihî İyâz b. Ganm tarafından kuşatılmış, ancak kuşatmasının uzaması nedeniyle Şam fetihleriyle uğraşan Hâlid b.

²⁰ Şemseddin Sâmî, "Diyâr-ı Bekr", *Kâmûsü'l A'lâm*, 3/2202.

²¹ Şemseddin Sâmî, "Diyâr-ı Bekr", *Kâmûsü'l A'lâm*, 3/2202.

²² Ahmet Rifat, Rifat, "Diyâr-ı Bekr", *Lugat ı Târihiyye ve Coğrafiye*, 3/258.

²³ Ahmet Rifat, Rifat, "Diyâr-ı Bekr", *Lugat ı Târihiyye ve Coğrafiye*, 3/257.

²⁴ Otrar Faciası'ndan sonra Moğollar, İslâm dünyasına saldırmış ve birçok İslâm beldesini yıkıp yok etmişlerdir. Kendilerine karşı direnen her kim varsa hepsini katletmişlerdir. Aktarıldığına göre sadece Âmid ve çevresinde on beş bin civarında insan şehit etmişlerdir. Detaylar için bk. Abdülkerim Öner, "Moğolların Diyarbakır ve el-Cezire Bölgesi'nde Yaptıkları Zulümler Üzerine Bir İnceleme", *İlkçağlardan Osmanlıya Diyarbakır*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018), 322.

Velîd'in 11/632 yılında²⁵ yardıma gelmesiyle feth olunarak İslam ülkeleri arasına alınmıştır.

Abbasiler zamanında Diyâr-ı Bekr uzun süre Büveyhîoğullarının²⁶ hükümdarları arasında baş gösteren çatışmalara meydan olup bir süre Hamdanoğullarına²⁷ merkez olduktan sonra hicri 380 yılında “Âl-i Mervan” adıyla kurulan küçük Kürt devletine²⁸ sonra da Artuklu devletinin bir koluna merkez olmuştur. Moğol istilasından sonra Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin birer süre hüküm sürdükleri Diyâr-ı Bekr daha sonra Şah İsmail-i Safevi tarafından ele geçirilmiştir. Çaldıran galibiyeti üzerine Kürt beyleri Yavuz Sultan Selim Han hazretlerine sığınıp kenti teslim etmişler ve o zamandan beri Devlet-i Aliyeyi Osmaniye'nin yönetiminde bulunmuş ve Diyâr-ı Bekr adıyla kurulan yeni vilayetin merkezi olmuştur.²⁹

3.3. Fizikî ve Coğrafi Yapısı

Diyâr-ı Bekr'in fizikî ve coğrafi yapısı ile ilgili, üç müellif de meseleyi farklı açılardan değerlendirip değişik bilgiler vermişlerdir:

Ahmet Rifat Efendi Diyâr-ı Bekr'in fizikî yapısıyla ilgili şöyle bilgi verir:

“Osmanlı'nın Asya kıtasındaki şehirlerinden gayet güzel bir şehir olup, Dicle nehrinin sağ tarafında kurulmuş aynı zamanda bir vilayet merkezidir. Yüksek ve 72 kaleli³⁰ bir sur daire şeklinde etrafını çevirir. Bu surun Romalılar tarafında inşa edildiği söylenir. Vilayet olarak Diyâr-ı Bekr, Küçük Ermenistan'ın ve Mezopotamya'nın kuzeyine düşer. Aynı zamanda Arz-ı Rum ve Sivas, doğu güney ve batısında ise Halep ve Musul vilayetleriyle sınırlıdır. Vilayetin uzunluğu 328 km, genişliği ise 169 km'dir.”³¹

Şemseddin Sâmî ise Diyâr-ı Bekr şehrini hem kent olarak hem de sancak olarak ele alır. Diyâr-ı Bekr kenti hakkında verdiği şu bilgiler kent tarihi açısından önemlidir:

Denizden 626 metre yükseklikte yer alan, çok eski ve meşhur olan bu kentin asıl adı “Amid” olup, binaları kara taştan yapılmış, siyah bir manzara gösterdiği için de kendisine “Kara Amid” demekle meşhur olmuştur. Kent, Dicle'nin batı kıyısından yarım saatlik uzaklıkta yer alır. Güzel bahçeleriyle donanmış olan kent, iki yüksek surla çevrili olup, dört kapısı, birçok burcu ve içinde de iç kalesi vardır. Dış surun

²⁵ Bu tarihte bir yanlışlık olmalıdır. Zira fetih tarihi hicri 19 yıllarıdır. Hiçbir tarihçi buranını fethini hicri 11 tarihini söylememiştir. Çünkü hicri 11 yılında hala Hz. Ebu Bekr halifedir. Diyâr-ı Bekr'in fethi hakkında müstakil çalışma için bk. Cuma Karan, *Diyâr-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi* (İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2011)

²⁶ 932-1062 yılları arasında İran ve Irak'ta Deylem bölgesinde hüküm süren Büveyhîoğullarıdır. (Geniş bilgi için bk: Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, çev. Heyet. İstanbul: Kayıhan Yayınları, ts.), 3/389 vd.

²⁷ 905-1004 yılları arasında Musul ve çevresiyle Kuzey Suriye'de Musul ve Halep Hamdânîleri şeklinde hüküm sürmüş, Beni Tağlib kabilesinden gelen bir Arap hânedanı. (Geniş bilgi için bk: H.İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 4/11-18.6.

²⁸ Bad b. Dostuk tarafından 985 tarihinde bugünkü Silvan'ı merkezine alarak kurulmuş bir Kürd beyliğidir. Geniş bilgi için bk: İbnü'l-Ezrak el-Farki, *Tarih-i Meyyâfârikîn*, Tahkik: K. Faruk-Y. Baluken (İstanbul: Nûbihar Yayınları, 2014), 453-455.

²⁹ Şemseddin Sâmî, “Diyâr-ı Bekr”, *Kâmûsü'l A'lâm.*, 3/2203.

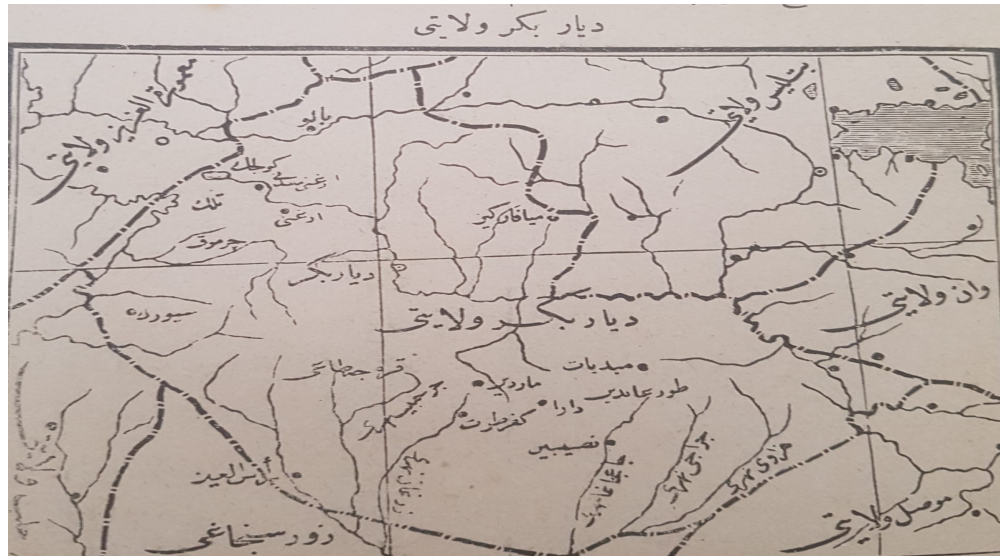
³⁰ Kalelerden kasıt Surlardaki Burçlar olmalıdır.

³¹ Ahmet Rifat, “Diyâr-ı Bekr”, *Lugat ı Târihiyye ve Coğrafiye*,3/258.

çevresi sekiz km uzunluğundadır. Dışarıdan manzarası pek güzel olan kentin, üstünde ise güzel görünümü bazı yerleri varsa da içeride sokakları dar ve evleri siyah taştan yapıldığı için hayli sıkıcıdır. Eski hükümet konağı Dicle vadisinden 100 metre yüksekte olan bir kayanın üzerinde bulunup gerek konum ve manzaraca gerek mimari ve süslemelerde Diyâr-ı Bekr binalarının en birincisi sayılmaya değerse de pek yıkık ve o nedenle de terk edilmiş durumdadır. İç kalenin içinde Romalılar ile Rumlar zamanından kalma iki tapınak bulunmuş olsa da bugün, bunlardan biri silah deposuna, diğeri de kutsal camiye çevrilmiştir.³²Havası yazın fazla sıcak, kışın da tersine pek soğuktur. Surun yüksekliği havanın cereyan etmesine engel olduğundan, kentin içindeki birçok süprüntü yığınlarıyla beraber temizliğe de dikkat edilmediğinden havası temiz değildir.³³

Diyâr-ı Bekr vilayeti hakkında bu genel coğrafi bilgilerden sonra Şemseddin Sâmî Diyâr-ı Bekr Sancağı hakkında ise şu malumatları aktarır:

Adaşı olduğu ili oluşturan üç sancaktan biri yani merkez sancak ilinin sınırlarıyla mahduttur. Büyük bölümü Dicle havzası içinde, yalnız güneybatı bölümü Fırat havzasında bulunur. Yüz ölçümü 17.520 km² olup 13.692 km² tarıma elverişlidir. 3286 km² dağlık, 552 km² ormanlıktır.³⁴

Kolağası Ali Cevad ise o dönemde Diyâr-ı Bekr'i genel hatlarıyla şöyle anlatır:

Cezire/Mezopotamya'nın kuzeyinde yer alan Diyâr-ı Bekr, kuzeyinde Arz-ı Rum (Erzurum) kuzeydoğusunda, Bitlis ve Van, güneyinde Zor Sancağı, güneybatısında Halep ve Ma'muretü'l Aziz (Elâzığ) ile çevrilmiştir. Toplam alan; 38.600 km² olan arazinin 26.494 km²'si ziraata müsait olmayan alandır. Vilayetin arazisi çoğunlukla dağlık ve sinekistan (bataklık), Mardin sancağının güney kısmı ise çöldür. Vilayetin kuzeyinde Akdağ ve Şa'bani dağları yer alırken, güneydoğusunda Karacadağ, doğusunda ise Turabdin³⁵ sıra dağları yer

³² Şemseddin Sâmî, "Diyâr-ı Bekr", *Kâmûsü'l A'lâm.*, 3/22023.

³³ Şemseddin Sâmî, "Diyâr-ı Bekr", *Kâmûsü'l A'lâm.*, 3/2202.

³⁴ Şemseddin Sâmî, "Diyâr-ı Bekr", *Kâmûsü'l A'lâm.*, 3/2207.

³⁵ Turabdinin sınırları ve tarihi yapısı için bk. Hans, Hollerweger, *Turabdin*, Österreich 1999.

almaktadır. Vilayetin en mühim nehirleri ise Dicle ve Fırat ve bunlara dâhil olan sulardır.³⁶

3.3.1. Arazi Yapısı

Şemseddin Sâmî bölgenin arazi yapısının genellikle dağlık ve arızalı olduğunu ve dağların başlıca üç sıradağlara ayrıldığını söyler. Bunlar;

Birincisi, Toros büyük sıradağlarından başlayıp ilin kuzey bölümünde bulunan ve Fırat Vadisi'ni Dicle Havzası'ndan ayıran Akdağ sıradağlarıdır ki, güneybatıya doğru uzanarak Ma'muretü'l Aziz iline girer ve Mihrap Dağı adıyla ilin içinde bir kol salar.

İkincisi de Karacadağ sıradağıdır ki, kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanır. Bu dağ sırası Dicle Havzası'nı Fırat Havzası'ndan ayırır ve güney etekleri ilin güney sınırlarını oluşturur.

Üçüncüsü ise ilin güneydoğu bölümünde yine kuzeybatıdan güneydoğuya uzanan ve yine söz konusu iki ırmağın havzasını ayıran Tur'abidin sıradağlarıdır ki bunlar Mardin Dağları olarak da bilinir.³⁷

3.3.2. Nehirleri

Şemsettin Sâmî, vilayetin güney ve güneybatısında yer alan Siverek, Derik ve Nusaybin ilçelerinin Fırat havzası içinde; vilayetin geri kalan büyük bölümünün ise Dicle havzası içinde yer aldığını, Fırat'ın Ma'muretü'l- Aziz ile Diyâr-ı Bekr arasında sınır çizdiğini, güneyde yer alan Cerceb, Zertman ve Çağçağa adında üç çay Zor Sancağında birleşip, Fırat'ın en büyük kolu olan Habur Irmağı'nı oluşturduğunu, Dicle Nehrine dökülen ırmakların ise kuzeyden Zeyne, Hazur, Çatlatis ve Batman, güneyden de Karasu ve Aksu ile diğer küçük ırmaklar olduğunu söyler.³⁸

3.3.3. Ulaşım

Diyâr-ı Bekr'i önemli hâle getiren unsurlardan biri de ulaşım açısından bulunduğu konumudur. Bölgenin o dönemdeki ulaşımı ile ilgili olarak Şemseddin Sâmî şunları söyler:

“Vilayetin tesviye edilmiş şoseleri toplam olarak 329 kilometre uzunluğundan ibaret olup, iki ana yoldan oluşur. Bunlardan; biri Samsun'dan Bağdat'a giden ana yolun bir bölümünden ibaret olup, ilin kuzeybatı sınırlarından Ergani, Diyâr-ı Bekr ve Mardin'den geçerek Nusaybin'e kadar ulaşır. 226 kilometre uzunluğunda olan bu yol Samsun'dan Amasya, Tokat, Sivas ve Harput'tan geçerek gelen yolun devamı olup, Nusaybin'e kadar az çok tesviye edilmişse de Musul ve Bağdat illeri içinde olan devamı henüz yapılmamıştır.

İkinci yol Diyâr-ı Bekr'den Urfa, Birecik ve Halep'ten geçerek İskenderun'a ulaşacak ana yoldur. Bunun da Diyâr-ı Bekr'den Siverek'e ve ilin güneybatı sınırına dek olan 103 kilometreliği tesviye olunmuşsa da henüz Halep ilindeki tesviye olunmamış bölümüyle birleşmemiştir.”³⁹

³⁶ Ali Cevad, Rifat, “Diyâr-ı Bekr”, *Memâlik-i Osmâniyye'nin Târih ve Coğrafya Lugatı*, 400.

³⁷ Şemseddin Sâmî, “Diyâr-ı Bekr”, *Kâmûsü'l A'lâm*, 3/2202.

³⁸ Şemseddin Sâmî, “Diyâr-ı Bekr”, *Kâmûsü'l A'lâm*, 3/2203.

³⁹ Şemseddin Sâmî, “Diyâr-ı Bekr”, *Kâmûsü'l A'lâm*, 3/2206.

Şemseddin Sâmî'nin karayolu ulaşımı açısından vermiş olduğu bu bilgiler, nehir taşımacılığına işaret etmesi açısından da önemli veriler sunmaktadır.

Dicle Irmağı da Diyâr-ı Bekr ile Musul arasında bir yol niteliğinde olup keklele⁴⁰ gidilirse de hızlı akışları ile inişleri çok olduğundan, bu yol pek zahmetli ve tehlikelidir.⁴¹

3.4. Ekonomik Durum

Bölgenin ekonomik durumu hakkında her üç müellif de bilgi vermişlerdir. Kimisi kısa ifadeler ile yetinirken kimisi de detay bir şekilde verilerle bölgenin ekonomisi hakkında geniş bilgi vermişlerdir. Bölgenin ekonomik durumunu; endüstri, ticaret ve zanaat ile ziraat ve hayvancılık başlıkları altında toplamak mümkündür.

3.4.1. Endüstri, Ticaret ve Zanaat

Diyâr-ı Bekr bölgesindeki ticaret, endüstri ve zanaatla ilgili her üç müellif de hayli bilgiler vermiştir.

Ahmet Rifat Efendi, bölgede birçok yer altı madeninin mevcudiyetine rağmen, bu madenlerin çıkarılmayı bekleyen, terk edilmiş halde olduğunu şu sözleriyle ifade etmiştir:

“Mütenevvi birçok madeni varsa da metruk hükmündedir. Etrafında esmar-ı nefise yetiştirilir. Sufi (Yün), Pamuk, İpek kumaşların enva' ve her nev' metbağ ve sofraya müteallik eşya yapılıyor.”⁴²

Şemseddin Sâmî ise şehrin endüstri, zanaat ve ticaret ile ilgili olarak şu malumatları aktarır:

“Diyâr-ı Bekr'de günümüzde hayli zanaatlar uygulanarak ipek ve pamuktan dokuma, ünlü dericilik, bakırdan çeşitli kaplar, şişe ve çömlek yapılır. 28 sepetçilik yeri, 21 kumaş işleme yeri 30 boyahane, 9 şişeci ve 10 çömlekçi iş yeri bulunduğu gibi evlerde de ipek böceği yetiştirilip hayli koza dahi çıkarılır.”⁴³

Aynı müellif şehrin ekonomik durumu noktasında da bulunduğu konuma dikkat çeker:

“Bu kent Karadeniz ile Akdeniz ve Basra Körfezi arasında olup Samsun ve İskenderun Bağdat ve Basra yollarının yol kavşağında yer aldığından ticari önemi pek büyüktür. Şimdiki durumda yolların istenilen durumda bulunmamasıyla birlikte hayli ticaret yapılır. Bahçelerinde güllerle hurma, portakal ve limon gibilerinden başka çeşitli meyveler de elde

⁴⁰ Kurutulmuş olan hayvan derilerinin yüzdürülmesiyle, deriden yayıkların şişirilip üzerinde kurulan tahta sal. Dicle ve Fırat nehrî üzerinde yapılan bu taşımacılığın geçmişi oldukça eskidir. Geniş bilgi için bk. Cuma Karan, *Diyâr-ı Bekr Bölgesinde Toplum ve Ekonomi* (İslam fethinden Hamdânîler'e kadar/639-905) (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 187 vd.

⁴¹ Şemseddin Sâmî, “Diyâr-ı Bekr”, *Kâmûsü'l A'lâm*, 3/2204.

⁴² Ahmet Rifat, “Diyâr-ı Bekr”, *Lugat ı Tarihiyye ve Coğrafiye*, 3/257-258.

⁴³ Şemseddin Sâmî, “Diyâr-ı Bekr”, *Kâmûsü'l A'lâm*, 3/2206

edilir. Dicle'nin iki kenarındaki bahçelerden tanesi 50 okkalığa⁴⁴ kadar karpuz ve 20 okkalığa kadar da kavun elde edilir.”⁴⁵

Kolağası Ali Cevad ise şehrin ihracat ve ithalatıyla ilgili daha net ve geniş bilgileri 1309/1891 senesindeki vilayetin salnamelerinde yer alan ihracat ve ithalat verileri ışığında tablo halinde şu şekilde verir:⁴⁶

Vilayetin ticaret nokta-ı nazarında ehemmiyeti ziyade ise de vesait-i nakliyenin yetersizliği ve iskelelere uzaklığı hasebiyle istidad-ı bahriyesi kadar terakki edememiştir. Ahvali ticariye hakkında bir fikr-i icmali hâsıl etmek üzere vilayetin 1309/1891 senesinde ihracat ve ithalatı hakkında vilayet salnamesinde görülen istatistiki malumat ber-vech-i zir (aşağıdaki tabloda) derc ve tahrir kılınmıştır:

İhracat: (Osmanlı Lirası cinsinden)	
Bayağı (yün): 62.000	Keçi ve derisi: 14.300
Filk (Parça?): 6.695	Akmeşe: 2.210
Marni?: 12.750	Kereste: 1.100
Demğ: 2.900	Buğday: 22.000
Culud: 2.875	Eşyâ-i mütenevvi'a: 7.700
İpek kozası ve kalçı başı: 850	Toplam ihracat: 22.378
Kürk i'malinde salih	İthalat: (Osmanlı Lirası cinsinden)
Hayvan postu: 3.750	İplik: 50.000
Toplam: 91.720	Bez: 13.970
Lira-ı Osmanî	Basma:50.000
Vilayet-i saireye: 12.045	Kala ve Nişadır: 1.475
Badem: 1.670	Civid?: 4.400
Eşyâ-i mütenevvi'a: 660	Camus Derisi: 1.300
Yekûn: 94.050	Petrol Gazı: 9.900
Koyun ve keçi: 38.800	Kahve: 9.000
Yağ: 18.750	Şeker: 9.000
İnek ve Öküz: 330	Çuğa ve saire: 8.800
Bakır: 10.240	Kibrit: 2.200
Pirinç: 14.300	Kâğıt: 2.200
	Toplam: 91.720

⁴⁴ 1 Okka; 1 kğ 283 gramdır. Eski ağırlık ölçülerinden “kıyye” ile aynıdır. (Geniş bilgi için bk. Cengiz Kallek, “Okka”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 33/339.

⁴⁵ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l A'lâm*, 3/2203

⁴⁶ Ali Cevad, “Diyâr-ı Bekr”, *Memâlik-i Osmâniyye'nin Târih ve Coğrafya Lugatı*, 400-401

Lira-ı Osmanî: 120045
Kundura ve kereste: 2.400
Fes: 2.100
Demir Çivi: 2.200
Bakır: 2.750
Yazma: 700
Fanila: 500
Mücevherat: 1.100
Emtia-i İraniye: 2.420
Eşyâ-i mütenevvi'a: 15.400
<u>Yekûn: 19,4615</u>

Vilayet-i Saireden:
Sabun Halep Vilayetinden: 6.000
Manisa Halep ve Ma'muretü'l
Aziz Vilayetlerinden: 4400
Ağnam, Arz-ı Rum ve
Bidlis Vilayetlerinden: 7.700
Tuz, Bitlis'ten 10.000
Eşyâ-i mütenevvi'a: 6.600
<u>Yekûn: 18,4315⁴⁷</u>

Bölgede madenlerin çokluğuna dikkat çeken Şemseddin Sâmî bu madenlerden o dönemde; yalnız Ergani sancağındaki bakır madeniyle Palu ilçesinde bulunan Kılışın bakır madeni ve Ergani ilçesinde bulunan nikel kükürdü çıkarılmakta olduğunu, Silvan ilçesinin Hazzo (Kozluk) köyünde ve Cizre ilçesinin Harput köyünde de kömür madeni bulunduğu halde çıkarılmadığını; vaktiyle gümüş ve altın madenleri dahi çıkarılırken, şimdi bu değerli madenlerin elde edilmediğini; Lice ilçesinde bir tuz madeni bulunduğu ve bundan yılda 250.000 kıyye kadar tuz çıkarıldığını, ilde tüketilen tuzun büyük bölümünün ise Siirt sancağından getirildiğini nakleder.⁴⁸

Aynı müellif Diyâr-ı Bekr ilinde, özellikle Diyâr-ı Bekr ve Mardin şehir merkezinde yoğunlaşmış şekliyle zanaat ve sanayi mamullerinin bolca yer aldığı söyleyerek bu konuda şu bilgileri paylaşır:

“Pamuktan çitari (kumaş) ve manuse? ile çeşitli bezler, ipekten kutni, yünlü ve diğer kumaşlar yünden de halı, kilim, seccade, şal, aba vesaire dokunur.⁴⁹ Meşin, (tabaklanmış keçi derisi olan) sahtiyan ve kösele de yerel sanayi üretimin başlıcalarındandır. Kuyumculuğa ilişkin altın ve gümüşten pek güzel şeyler yapıldığı gibi, (ince gümüş tel denilen) sırmacılık ve (at takımı malzeme yapıcılığı olan) saraçlık sanatları da pek ileridedir. Ayrıca kızlar, ipek ve sırmadan güzel nakışlar ve oymalar yaparlar. Bakırdan kaplar, demir ve çelikten çeşitli aletler de yapılır. Mardin'de "bıttım" denilen bir tür fıstığın yağından da sabun yapılır.”⁵⁰

⁴⁷Ali Cevad,“Diyâr-ı Bekr”, *Memâlik-i Osmâniyye'nin Târih ve Coğrafya Lugatı*, 401-402.

⁴⁸Şemseddin Sâmî, “Diyâr-ı Bekr”, *Kâmûsü'l A'lâm*, 3/2205.

⁴⁹II.Abdulhamid'in son dönemine doğru Diyâr-ı Bekr merkezinde “Hamidiye Sanayi Mektebi” ile beraber birçok branşta meslek

teknik eğitim yerleri açılmıştır. Bu konuda geniş bilgi için bk. Hatip Yıldız, “Osmanlı Yenileşme Dönemi'nde Diyarbakır'da Sivil Mesleki Teknik Eğitim” *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 7. (Nisan 2012)i 189-109.

⁵⁰Şemseddin Sâmî, “Diyâr-ı Bekr”, *Kâmûsü'l A'lâm*, 3/2204.

Şemseddin Sâmî vilayetin maden, zanaat, ticaret verilerini verdikten sonra çoğunluğu Avrupa olmak üzere bu ürünlerin üçte birden fazlasının ihraç, geri kalan üçte ikisine yakın meblağın da yerinde tüketildiğini söyledikten sonra bu konuda şu değerlendirmeyi yapar:

“İskelelerin uzak olmasına ve yolların bulunmamasına rağmen ilin sanayi ürünleri açısından bu kadar ilerlemiş olması, il halkının sanayiye olan eğilim ve yeteneğine ve sanayi ürünlerinin nefis olmasına kanıttır. Yolların mükemmel biçimde yapılması durumunda, bu sanayi pek çok gelişip genişleyeceği kuşkusuzdur.”⁵¹

Aynı şekilde müellif Diyâr-ı Bekr vilayetini, İran, Irak, Suriye ve Anatolia arasında ve Samsun ve İskenderun'dan gelen iki büyük yolun kavşağında bulunmasını, topraklarının verimliliğiyle tarım ürünlerinin çokluğu ve halkının sanayiye olan alışkanlığı ve yetenekleri ile sanayi ürünlerinin nefis olması, gibi sebepler ticaretin genişlemesini sağlayacak durumdadır. Ancak buna rağmen İskenderun ve Samsun iskelelerine olan uzaklığı ve yolların düzensizliği gibi sebeplerden dolayı vilayetin ticaretinin yıldan yıla gerilediğini söyler. Nitekim iddiasını verdiği şu rakamlarla dile getirir:

“Bu son yıllarda ilin ihracatı 172.000, ithalatı da 178.000 lira dolaylarında olup, ihracatın 73.000 liralığı yabancı ülkelere, geriye kalanı ise diğer vilayetlere gider. İthalatının da 113.000 liralığı yabancı ülkelerden, geriye kalanı ise diğer vilayetlerden gelir.”⁵²

3.4.2. Ziraat ve Hayvancılık

Şemseddin Sâmî, Diyâr-ı Bekr vilayetinin ziraat ve hayvancılık durumuyla ilgili de geniş bilgi verir. Dünyanın sayılı verimli arazilerini bünyesinde barındıran Mezopotamya'nın adeta merkezi konumunda olan Diyâr-ı Bekr bölgesi, geçmişte olduğu gibi⁵³ o dönemde de gerek Dicle'nin bereketli suları gerek onu besleyen dere ve kaynak sularıyla birçok mahsulün yetiştiği mümbit bir bölge olmuştur. Bölgede yetişen mahsullerle ilgili Şemseddin Sâmî şu bilgileri paylaşır:

“Başlıca ürünleri buğday, arpa, fasulye, mercimek, pirinç, susam, keten tohumu, pamuk, meyankökü, mazi, soğan vesairedir. Badem, üzüm, zeytin, nar ve ılımlı iklimlere özgü diğer meyvelerin çeşitleri de elde edilir. Dicle kenarlarında elde edilen kavun ve karpuzların gerek lezzette ve gerek büyüklükte emsali yoktur. Kent, kasaba ve köylerin hepsi güzel bağ ve bahçelerle çevrilidir. Elde edilen meyvelerin gerek taze ve gerek kurusundan hayli ihracat yapılır. Diyâr-ı Bekr'de güzel şuruplar ve o kent ile Mardin'de ünlü şaraplar dahi yapılır. Gülleriyle diğer çiçekleri de çoktur. Otlakları pek çoktur; hele Nusaybin ve Cizre taraflarının yabani çiçeklerle süslü çayırları ünlüdür.”⁵⁴

Karasal bir iklime rağmen Akdeniz iklimini olan başta portakal limon gibi ürünlerinin de o dönemde bölgede yetişiyor olması ziraatçılık konusunda müellifin aktardığı önemli bilgilerdir.

Şemseddin Sâmî, bölgenin verimli topraklara ve zengin akarsulara sahip olmasına rağmen üretim yerlerinin uzaklığı nedeniyle, halkın yalnız kendi ihtiyaçlarına göre ekip biçmekte olduğunu, 46.800 kilometre karelik yüz ölçümünden 26.494 kilometre kareliği

⁵¹ Şemseddin Sâmî, “Diyâr-ı Bekr”, *Kâmûsü'l A'lâm*, 3/2205

⁵² Şemseddin Sâmî, “Diyâr-ı Bekr”, *Kâmûsü'l A'lâm*, 3/2205.

⁵³ Cuma Karan, Diyâr-ı Bekr Bölgesinde Toplum ve Ekonomi (İslam fethinden Hamdânîler'e kadar/639-905) (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 172 vd.

⁵⁴ Şemseddin Sâmî, “Diyâr-ı Bekr”, *Kâmûsü'l A'lâm*, 3/2203.

tarıma elverişsiz dağlık ve taşlık alanın yanı sıra 1.722 kilometre karelik kısmının da ormanlık olduğunu nakleder.⁵⁵

Şemseddin Sâmi, bölgenin 26.494 kilometre kareliği tarıma elverişsiz dağlık ve taşlık alanında da ehlî hayvanların, özellikle de koyun ve keçileri çok olduğunu, koyunlarının yününün merinos koyunlarınıninkine yakın bir kalitede olduğunu, aynı şekilde keçilerinin kılınının da yumuşak olduğunu ve il içinde 28.000 sığır, 40.542 at, 62.106 katır ve eşek, 2.000 deve, 616.984 koyun ve 29.110 keçi⁵⁶ adediyle bölgedeki zengin hayvancılığa işaret eder.

Küçükbaş hayvancılığın yanında büyük baş hayvancılığın da yaygın olduğunu söyleyen müellif, bölgedeki katırların iri ve güçlü olduğunu, güney yörelerindeki aşiretlerde devenin, Kürt ve Arap aşiretlerinin ellerinde de koyun ve keçilerin yaygın olduğunu, ayrıca bölgede bir kısmı Arap cinsinden olan kısrakların çok değerli olduğunu söyler. Bölgede balcılığın da yaygın olduğunu, özellikle Cizre ve Nusaybin yörelerinin bu anlamda önde olduğunu, bu sebeple çok miktarda bal mumunun da dışarıya ihraç edildiğini ekler.⁵⁷

Dağlık ve derelerin de yer aldığı bölgede yabanî hayvanlardan boz ve siyah ayı, kurt, domuz, sırtlan, tilki, çakal, tavşan, geyik, karaca, yaban koçu ve yabankeçisi hayvanlarının yaşadığını nakleden müellif ormanlarla ilgili olarak şu yorumu yapar:

“İskender ve ondan sonra da Romalılar zamanında o tarafın geniş ormanlarla örtülü bulunmuş olduğu, o zamanlarda yazılmış tarihlerin tanıklığıyla bilindiği halde, geçmiş yüzyıllarda birbirlerini izleyen savaşların yıkımı ormanları yok etmiş olduğu için, şimdiki durumda, yukarıdaki sayılardan anlaşıldığı üzere, ormanları pek azdır. Odun ve kereste halk tarafından çekilmektedir.”⁵⁸

3.5. Hava Durumu

Şemseddin Sâmi, Diyâr-ı Bekr'in hava durumunu şu şekilde açıklamıştır:

“Diyâr-ı Bekr vilayetinin havası yazın pek sıcak olup, santigrad hesabıyla sıcaklık ortalama olarak 25 derecedir ve 40-45 dereceye kadar da çıkar. Kışın da ortalama olarak sıfırın altında 10 derece (-10)'den ibarettir ve -20 dereceye kadar indiği de olur. Aralık ve ocak aylarında sürekli kar yağır, ilkbahar ve sonbaharda da ikişer buçuk ay çoğunlukla yağmur yağar. Nisan ortalarından Eylül ortalarına kadar da kuraklık hüküm sürer. Bu büyük değişikliklerle birlikte, merkezi olan Diyâr-ı Bekr kentinden başka, ilin her tarafının havası pek sağlam olup, salgın hastalıklar yok niteliğindedir.”⁵⁹

Bölgenin iklimi ile ilgili verilen bu bilgilerden hareketle günümüze bakıldığında, bölgesel anlamda iklim değişikliği sayılabilecek bir durumun olmadığı söylenebilir. Bu noktada yukarıda verilen malumat kısa da olsa o döneme ait olması itibarıyla bugün yapılacak herhangi bir değerlendirme için oldukça önemlidir.

3.7. Nüfus

Yerleşim yerlerinin nüfusları ile ilgili verilen rakamlar her dönemde genelde farklı olmuştur. Özellikle de Osmanlı'nın son dönemlerine doğru etnik ve dini yapılar üzerinde

⁵⁵ Şemseddin Sâmi, “Diyâr-ı Bekr”, *Kâmûsü'l A'lâm*, 3/2204.

⁵⁶ Şemseddin Sâmi, “Diyâr-ı Bekr”, *Kâmûsü'l A'lâm*, 3/2205

⁵⁷ Şemseddin Sâmi, “Diyâr-ı Bekr”, *Kâmûsü'l A'lâm*, 3/2204.

⁵⁸ Şemseddin Sâmi, “Diyâr-ı Bekr”, *Kâmûsü'l A'lâm*, 3/2205.

⁵⁹ Şemseddin Sâmi, “Diyâr-ı Bekr”, *Kâmûsü'l A'lâm*, 3/2204.

hedeflenen bazı amaçlar nüfus oranların farklılaşmasına sebep olmuştur.⁶⁰ Diyâr-ı Bekr için de etnik nüfus oranları aynı şekilde farklı farklı verilmiştir. Ahmet Rifat'a göre; *Kürd, Osmanlı, Arap, Ermeni ve Yahudi'den ibaret olmak üzere 400 bin nüfusa camidir.*⁶¹ Ahmet Rifat Efendi'nin buradaki etnik sıralamada; Kürd, Arap, Ermeni ve Yahudi tanımlamasıyla beraber Osmanlı tanımlamasının karşılığının ne olduğunu ifade etmemiştir. İfadenin genel seyrine bakıldığında Osmanlıdan kastın Türk olduğunu söylemek mümkündür.

Şemseddin Sâmî Diyâr-ı Bekr'in kent ve sancak nüfusunu ayrı ayrı olarak zikretmiştir. Sâmî'ye göre kent nüfusu;

Şehrin toplam nüfusu 35.000 dolaylarında olup, 20.000'den fazlası Müslüman, 8.500 kadarı Ermeni, 300 kadar Yahudi, geriye kalan da Süryânî, Keldânî,⁶² Ya'kubi'dir. Müslüman nüfusun büyük bir bölümü Türk olup, 5.000 kadarı da Kürd ve Arap'tır. Yaygın (resmi) dil Türkçe olup, Kürtçe ve Arapça da konuşulur.⁶³ Aynı müellife göre sancak nüfusu ise; 142.932 kişiden ibaret olup, bu miktarın 99.690 'ı Türk, Kürd, Arap ve Çerkez'den oluşan Müslüman, 40.642'si Ermeni, Keldânî ve Süryânî etnik kökenlerine ve Ortodoks, Katolik, Protestan mezheplerine ayrılan Hıristiyan, 2.000'i Yezidi ve Çingene, 284 kişi ise İsrailidir.⁶⁴

Burada verilen etnik ve dini nüfus oranlarını başka kaynaklarla da karşılaştırmak gerekir. Yukarıdaki bilgilerden dikkat çeken hususlardan biri de bölgede Çerkezlerin varlığıdır. Çerkezlerin buraya ne zaman ve sebeple geldikleri de belki de ayrı bir çalışma konusudur.

Vilayetin demografik yapısı ile ilgili olarak Kol Ağası Ali Cevad; "*vilayetin nüfusu mevcudiyetinin millet nokta-ı nazarında sureti tevzi aşağıda görüldüğü gibidir:*" başlığıyla şu bilgileri paylaşıyor.⁶⁵

<u>Millet ismi:</u>	<u>Toplam</u>	<u>Kadın</u>	<u>Erkek</u>
İslam	298.785	141.165	172.855
Ermeni	46.237	21.601	24.636
Ermeni Katolik	6.427	3.104	3.333
Rum	1.203	549	654
Rum Katolik	67	39	28
Süryânî Kadim	17.842	8.588	9.255
Süryânî Katolik	1.561	769	892

⁶⁰ Azınlık ve dini grupların sayıca çok görünmek istemesinin aksine Osmanlı'da yapılan nüfus sayımına yönelik eleştirilere baktığımızda nüfus rakamlarının değişiminde farklı etkenleri görmek mümkündür. Bu konu ve örnekler için bk. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 88, 91, 143, 146, 149.

⁶¹ Ahmet Rifat, "Diyâr-ı Bekr", *Lugat ı Târihiyye ve Coğrafıyye*, 3/258.

⁶² Keldânîler ile ilgili genel bilgi için bk. Mehmet Şimşek, *Keldânîler ve Diyarbakır* (İstanbul: Kent Işıkları Yayınları, 2018)

⁶³ Şemseddin Sâmî, "Diyâr-ı Bekr", *Kâmûsü'l A'lâm*, 3/2207.

⁶⁴ Şemseddin Sâmî, "Diyâr-ı Bekr", *Kâmûsü'l A'lâm*, 3/2207.

⁶⁵ Bk. Ali Cevad, "Diyâr-ı Bekr", *Memâlik-i Osmâniyye'nin Târih ve Coğrafıya Lugatı*, 402.

Protestan	4.512	2.185	2.338
Yahudi	1.234	608	626
Keldânî	1.362	619	743
Yezidi	3.520	851	2.669
Kıpti	79	41	38
Yekûn	482.940		

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi, Kol Ağası Ali Cevad; vilayetin demografik yapısını din, mezhep veya etnik bir sınıflandırmaya göre değil de belki de o dönemde toplumda bilindiği şekliyle ele almıştır.

Şemseddin Sâmî ise şu demografik durumu kısaca ve genel olarak bir paragrafta özetler:

“Vilayetin 471.000 olan genel nüfusunun dörtte üçünden (353250) fazlası Müslüman’dır.⁶⁶ 132.549 Hıristiyan, 1.269 İsraili ile birkaç bin Yezidi ve Çingene vesaire vardır. Müslüman halkın büyük bölümü Türk, geriye kalanı da Kürd ve Arap olup, 10.000 kadar da Çerkez bulunur. Müslümanların hemen tümü Sünnî olup, yalnız 1.000-2.000’i Kızılbaş’tır. Hıristiyanların yarısı Ermeni, diğer yarısı Katolik Protestan, Süryânî, Keldânî vesaireden ibarettir.”⁶⁷

Gerek Ali Cevad’ın verdiği rakamlar ve gerekse Şemseddin Sâmî’nin verdiği rakamlar birbirlerini tutmadığı gibi kendi içlerinde farklılık göstermektedir. Bu sebeple bu rakamlar üzerinde kesin bir sonuç çıkarmak mümkün olmasa da o dönemin etnik, dini veya mezhebi durum açısından da yabana atılacak bilgiler değildir. Bu sebeple o dönemin koşullarıyla bölge hakkında günümüze ışık tutacak çok önemli veriler olarak değerlendirilmelidir.

3.8. Eğitim Durumu, Dinî ve Sosyo-Kültürel Yapılar

Ahmet Rifat Efendi; Diyâr-ı Bekr merkezini; “Güzel bahçeleri ve muntazam, meşhur Camileri, Manastırları, Rum ve Ya’kubi ve Latini Kiliseleri ve Hıristiyanlara mahsus bazı ziyaretgâhları vardır.”⁶⁸ şeklinde kısa bir paragrafta özetlemiştir.

Ancak Şemseddin Sâmî ise Diyâr-ı Bekr merkezi ile ilgili olarak biraz daha geniş şu bilgileri aktarmaktadır: “Kentin içinde 28 kutsal camii, 32 mescit, 9 medrese, 1 sivil lise, 1 askeri ve 1 sivil ortaokul, 1 ilkokul ve 20 kadar çocuk okulunun yanı sıra, 7 Kütüphane, 5 Tekke, 11 Kilise, 19 Hıristiyan ilkokulu, 19 Han, bir büyük kapalı çarşı, 8 hamam, halk için 130 ve evlerde de 430 çeşme vardır. Bu çeşmelerin suyu pekiyi olup, 2.500 masuralık bir suyu kente gelir. Kentin yarım saat aşağısında Dicle üzerinde 11 kemer üzerinde yapılmış büyük ve sağlam bir taş köprü vardır”.⁶⁹

⁶⁶ Son yıllarda yapılan çalışmalarda ulaşılan Cizye ve Avarız ile ilgili tarihi vesikalarda Müslim ve Gayri Müslim oranların bu minvalde olmayıp Gayri Müslim oranının daha yüksek olduğu, mesela Diyâr-ı Bekr’in merkezi olan Amid’te Müslüman mahallenin sayısı 38, Gayri Müslim mahallenin sayı ise 56’dır. Bu konuda geniş bilgi için bk. Murat Alanoğlu, “Yeni Bulunan Avârız Defterlerine Göre 17. Yüzyılın İlk Yarısında Amid (Diyarbakir)” e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, 12/3 (Ağustos 2020), 708-742; Veysel Gürhan, “17. Yüzyılın Sonunda Cizye Defterlerine Göre Diyarbakir (Amid) Şehrinde Gayrimüslimler (1691-1695)”, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, 12 (2020), 159-193;

⁶⁷ Şemseddin Sâmî, “Diyâr-ı Bekr”, *Kâmûsü’l A’lâm*, 3/2205.

⁶⁸ Ahmet Rifat, “Diyâr-ı Bekr”, *Lugat ı Târihiyye ve Coğrafiye*, 3/258.

⁶⁹ Şemseddin Sâmî, “Diyâr-ı Bekr”, *Kâmûsü’l A’lâm*, 3/2203.

O dönemin koşullarıyla baktığımızda vilayetin merkezinde cami, mescit, mektep, medrese, tekke, sivil ve askeri ortaokul, ilkokul, kilise, han, kapalı çarşı, hamam ve çok sayıda çeşmelerin yer alması donanımlı bir şehrin görünümünü vermektedir. Ayrıca halka açık 130 çeşme yer almasına karşın evlerde 430 çeşmenin yer alması zengin bir su ağının varlığına işaretler.

Vilayet merkezindeki maarifin henüz istenilen durumda olmadığını, geri olduğunu⁷⁰ ifade ettikten sonra konu ile ilgili olarak şu bilgileri veririr: 1 adet sivil lise ile bir askeri ortaokul ve bütün ilde 5 sivil ortaokul ile Müslümanlara özgü 1565 erkek ve 2 kız çocuk okulu, 7 medrese, Ermenilere özgü 125 erkek ve 1 kız, Ermeni Katoliklerin 16 erkek, Ermeni Protestanların 5 erkek ve 3 kız, Rumların 3 erkek ve 1 kız, Keldânîlerin 25 erkek ve 1 kız, Süryânîlerin 24 erkek ve 1 kız, Latinlerin 2 erkek ve 2 kız, İsrailîlerin de 1 erkek ve 1 kız ilkokulu vardır. İlde okul ve medreselerin toplam sayısı 1.805 olup, 61.511 öğrenci ve 1.876 öğretmen bulunur. Protestan ve Katolik okulları, başlıca yabancı misyonerlerle rahibelerin yönetimi altındadır.⁷¹

Şemseddin Sâmî'in eğitim ile ilgili verdiği bu rakamlarda vilayetin demografik yapısı noktasında; *Müslüman, Katolik ve Protestan Ermeni, Rum, Keldânî, Süryânî* ile beraber *İsrailî* olmak üzere yedi farklı etnik grup yer almaktadır. Keldânîlerin 25 erkek 1 kız okulu ile Süryânîlerin 24 erkek 1 kız okulundan fazla bir oranda olmasına rağmen bugün vilayette Süryânîlerin varlığı söz konusu iken Keldânîlerin isminden çok bahsedilmemesi belki de ayrı bir çalışma konusudur.

Şemseddin Sâmî, "*Kentin içinden ve dışından sahabe ve tabiinlerden evliya ve diğer İslam ünlülerinden birçok zatın türbeleri ile makamları bulunup ziyaret edilir.*" bilgisini

⁷⁰ Şemseddin Sâmî, "Diyâr-ı Bekr", *Kâmûsü'l A'lâm*, 3/2205. Ancak o dönemin kaynaklarına dayanarak günümüzde bu konuda çalışmalarını ortaya koyan araştırmacılar bunun aksini ortaya koymuşlardır. Bölgedeki eğitim ile ilgili mustakil çalışma için bk. Hatip Yıldız, *Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)*, (Ankara: TTK. Yayınları, 2014). Ayrıca XIX. yy'daki merkezin ma'arif durumu ile ilgili İbrahim Yılmazçelik'in tesbitiyle; Cami ve mescitlere bağlı 12, müstakil olarak da 6 adet olmak üzere 18 medrese bulunuyordu. Bk. İbrahim Yılmazçelik, *XIX Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, (Ankara: TTK. Yayınları, 1995), 73 vd.

⁷¹ Şemseddin Sâmî, "Diyâr-ı Bekr", *Kâmûsü'l A'lâm*, 3/2205.

verirken,⁷² Ahmet Rifat Efendi ise: “sadece Müslümanlara ait ziyaretgâhlar değil aynı zamanda Hıristiyanlara ait ziyaret mekânları da vardır.”⁷³ demekle yetinir.

3.9. İdarî Yapı

Diyâr-ı Bekr vilayetinin idari yapısı ile ilgili olarak bu üç müellifimizden Şemseddin Sâmî ile Cevad Ali bilgi vermektedirler. Bu konuda Ahmet Rifat ise bilgi vermemiştir. En geniş idari paylaşımı yapan Şemseddin Sâmî’dir. Bu sebeple onun idari yapısını esas alarak, Cevad Ali’nin farklı tasnifatını dipnotta yer veriyoruz. Bu farklılığın sebebi, vilayetlere bağlı sancakların ve bu sancaklara bağlı olan nahiyelerin sık sık bağlı buldukları merkezlerinin değişim göstermesidir. Ayrıca o dönemin koşullarıyla bilgi eksikliğinin de bundan etkili olması muhtemeldir. Nitekim Cevad Ali bu durumu şu şekilde açıklar: “vilayetin zikrolunan nahiyelerinden başka, yeni sisteme göre birçok nahije daha var ise de merkezden idare olunduklarından müstakil bir müdiri yoktur.” Diyâr-ı Bekr vilayetinin idari yapısı ile ilgili olarak Şemseddin Sâmî aşağıda şemada gösterdiği şekliyle vilayeti; toplam 3 sancak olmak üzere, 13 Kaza/İlçeye ayrılıp, 88 nahije ve 3.201 köyü kapsadığını nakleder:⁷⁴

Diyâr-ı Bekr(ديار بكر) Sancağının 5 İlçesi ve Bunlara Bağlı 23 Nahiyesi Var:
1.1.Diyâr-ı Bekr Merkez İlçesine bağlı 8 Nahije⁷⁵:
1.1.1. Şark (شرق)
1.1.2. Behrâmki (بهرامكي)
1.1.3. Ğarb (غرب)
1.1.4. Beşîri ⁷⁶ (بشيرى)
1.1.5. Türkmân(ترکمان)
1.1.6. Kîlî (کيلي)
1.1.7. Igor (ایگور)
1.1.8. ‘Ömerikân (عمرکان)

1.2.Siverek(سیورک) İlçesinin 7 Nahiyesi⁷⁷:
1.2.1. Bucak (بۇجاق)
1.2.2. Hoşîn(هوشين) ⁷⁸
1.2.3. Burhân ⁷⁹ (بورهان)
1.2.4. Yenişehir ⁸⁰ (يڭيشهر)
1.2.5. Karakeçi ⁸¹ (قره كچي)
1.2.6. Karacadağ (قره جه طاغ)
1.2.7. Çem-i ‘Arap (چم عرب)
1.3.Silvan(سلوان) İlçesinin 3 Nahiyesi⁸²:
1.3.1. Hazro (حزرو)
1.3.2. Mihrânî ⁸³ (مهراني)
1.3.3. Bâdikan (باديكان)

⁷² Şemseddin Sâmî, “Diyâr-ı Bekr”, *Kâmûsü’l A’lâm*, 3/2203.

⁷³ Ahmet Rifat, “Diyâr-ı Bekr”, *Lugat ı Târihiyye ve Coğrafiye*, 3/257.

⁷⁴ Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönem idari taksimatı Dâhiliye Nezareti tarafından 1331 yayımlanan “Teşkilât-ı Hâzıra-ı Mülkiyye-i Hâvi Cetvel”e göre verilen tasnifat bu kadar geniş almamıştır. Bk. Sadık Fatih Torun, “Son Dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nun İdari Taksimatı”, *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi (TİDSAD)*, 14, (Aralık 2017), 96

⁷⁵ Ali Cevad Ali buradaki nahiyeleri dört olarak şu şekilde sıralar: Şarki, Garbi, Behramki, Beşiri. Bk. Ali Cevad, “Diyâr-ı Bekr”, *Memâlik-i Osmâniyye’nin Târih ve Coğrafya Lugati*, 402.

⁷⁶ Halk arasında eski ismi; “Qubin”dir.

⁷⁷ Ali Cevad Ali bu nahiyeleri beş olarak şu şekilde sıralar: Yenişehir, Hoşîn, Buhran, Bucak ve Karakeçi.

⁷⁸ Şu anda Şanlıurfa ili Hilvan ilçesine bağlı eski bir köydür. Bk. Ali Cevad, “Diyâr-ı Bekr”, *Memâlik-i Osmâniyye’nin Târih ve Coğrafya Lugati*, 402.

⁷⁹ Hilvan ile Siverek arasında Çaylarbaşına yakın eski bir köydür.

⁸⁰ Bugün neresi olduğu konusunda henüz yazılı bir malumata ulaşamadık. Ancak Siverek’li Yazar Osman Tunç ağabey bu konuda şu bilgiyi paylaştı: “Küçüklüğümüzde Siverek ikiye ayrılıyordu; Ordu mahallesi ve Şehir mahallesi. Bunun hududu; Siverek Sulu Camisiydi. Yukarı “Şehir”, aşağısı ise “Ordu” deniliyordu. Hatta bazen bu iki semt sakinleri arasında bazen çatışmalar çıkardı, şahit olmuştum.

⁸¹ Karakeçi Mızar

⁸² Cevad Ali Silvanın sadece Hazro nahiyesini zikreder. Bk. Ali Cevad, “Diyâr-ı Bekr”, *Memâlik-i Osmâniyye’nin Târih ve Coğrafya Lugati*, 402.

⁸³ Bugünkü Hazro’nun bir köyüdür

1.4.Derik (ديرک) İlçesinin 3 Nahiyesi⁸⁴:
1.4.1. Maḥall -i Metinân (محل متينان)
1.4.2. Deştekur (دشکور)
1.4.3. Lif (ليف)
1.5.Lice(ليجه) İlçesinin de 1 Nahiyesi:
1.5.1. Hanî (هاني)
2. Mardin (ماردين) Sancağının 5 İlçesi ve Bunlara Bağlı 54 Nahiyesi Var:
2.1. Mardin merkez ilçeye bağlı 10 Nahiyesi⁸⁵:
2.1.1. Etrafşehir (اطراف شهر)
2.1.2. Koçhişâr (قوچ حصار)
2.1.3. Dar veya Kalenderân (دار او قلندران)
2.1.4. Havaşş-ı Humayun (خواص همایون)
2.1.5. Mîristiyan (ميرستيان)
2.1.6. Çem-u? Berivan-u? Koçıkân (چم و بريفان و کوچیکان)
2.1.7. Millî (میلی)
2.1.8. Dağorî (دقوری)
2.1.9. Cîkî Girîkân (جیکي گریکان)
2.1.10. Kîbke Helîcân (کبکي خلیجان)
2.2.Nusaybîn (نصیبین) İlçesine bağlı 7 Nahiyesi⁸⁶:
2.2.1. Bekâr ‘Ali (بکار علي)
2.2.2. Polsetrî (پولستری)
2.2.3. Eznawur (ازناور)
2.2.4. Îliyan (ایلیان)
2.2.5. Çesnebân (چسنبان)
2.2.6. Şakân (صقان)
2.2.7. Tay (طی)

2.3.Cizre (جزره) İlçesine bağlı 12 Nahiyesi⁸⁷:
2.3.1. Heşenân (حسنان)
2.3.2. Mihsân (محسان)
2.3.3. Şâḥ (شاخ)
2.3.4. Hârûna Bâkî (هارونا باق)
2.3.5. ‘Ulwân (علوان)
2.3.6. ‘Alîkân (علیکان)
2.3.7. ‘Ömerîkân (عمرکان)
2.3.8. ‘Ömarân (عمران)
2.3.9. Zîbârî (زیباری)
2.3.10. Pîşḥabur (پشخابور)
2.3.11. Şahpesend-i Bâlâ (شاه پسند بالا)
2.3.12. Şahpesend-i Zîr (شاه پسند زیر)
2.3.13. Sîlopi (سلوبی)
2.5.Midyat (مدیات) İlçesine bağlı 20 Nahiyesi⁸⁸:
2.5.1. Meḥelmî (محلمی)
2.5.2. Lîzîzah ⁸⁹ (لزیح)
2.5.3. Erbo (اربو)
2.5.4. ‘Alîkân (علیکان)
2.5.5. Hebâb (حباب)
2.5.6. Dermehkân (درمهکان)
2.5.7. Dumatan (دوماتان)
2.5.8. Bâşîrîn (باصیرین)
2.5.9. Heşenkîf(Hîşnkîyfa)(حسنکیف/حصن کیفا)
2.5.10. Derhân (درهان)
2.5.11. Sîvân ⁹⁰ (سیوان)
2.5.12. Basîkilî (باسقلی)
2.5.13. Terater (تراتر)
2.5.14. Çîlik (چلیک)

⁸⁴ Cevad, sadece Maḥall-i Metinân’ı zikreder.

⁸⁵ Cevad, Mardin’in nahiyelerinden bahsetmez.

⁸⁶ Ali Cevad, Nusaybin Kazasının: Habab ve Elyat Nahiyelerini zikreder. Bk. Ali Cevad, “Diyâr-ı Bekr”, *Memâlik-i Osmâniyye’nin Târih ve Coğrafya Lugatı*, 402.

⁸⁷ Ali Cevad, Cizre’nin nahiyelerinden bahsetmez. Bk. Ali Cevad, “Diyâr-ı

Bekr”, *Memâlik-i Osmâniyye’nin Târih ve Coğrafya Lugatı*, 402.

⁸⁸ Ali Cevad, Midyatın şu dört nahiyesinden bahseder: Kerboran (Dargeçit), Basirin, Müstenkif, Kasr. Bk. Ali Cevad, “Diyâr-ı Bekr”, *Memâlik-i Osmâniyye’nin Târih ve Coğrafya Lugatı*, 402.

⁸⁹ Doğrusu “Mîzizeğ veya Mîzeğ”dır

⁹⁰ Eski ismi “Stewr”dır

2.5.15. Kerçoyî ⁹¹ (كرچوي)
2.5.16. Hışar/Heşar (حصار)
2.5.17. Cızînî (جزينى)
2.5.18. Kolikân (كولكان)
2.5.19. ‘Arnas (عرناس)
2.5.20. Deman (دمان)
2.6. A’wina (عوينه) İlçesine bağlı 5 Nahiyesi⁹²:
2.6.1. ‘Ömerikân (عمركان)
2.6.2. Savur (صاور)
2.6.3. Ğurs (غورس)
2.6.4. Sürgüci (سورجى)
2.6.5. Şeyhan (شيجان)
3. Ergani (ارغنى) Sancağının 3 İlçesi Ve Bunlara Bağlı 10 Nahiyesi Var:

3.5. Ergani Madeni İlçesine bağlı 2 Nahiyesi
3.5.1. Ergani (ارغنى)
3.5.2. Egil (اگيل)
3.6. Pâlo (پالو) İlçesine bağlı 7 Nahiyesi:
3.6.1. Eşmişân (اشمشان)
3.6.2. Bûlanık (بولانق)
3.6.3. Oĥî (اوخى)
3.6.4. Karacur (قره جور)
3.6.5. Gökdere (كوك دره)
3.6.6. Hûn Reşîd (هون رشيد)
3.6.7. Sîvân (سيوان)
3.7. Çermik (چرمىك) İlçesine bağlı 1 Nahiyesi:
3.7.1. Çüngüş (چونكش)

Yukarıdaki idari taksimatı detaylarıyla veren Şemseddin Sâmî, idari yapı bölümünü şu bilgiye kapatır: Bu *cetvelde adı geçen Nahiyeler yeni usul üzerine kurulmuş olup, çoğu merkez ilçelerden yönetilir ve pek azının müdürleri ve hükümetleri vardır.*⁹³

SONUÇ

Tanzimat ile beraber Batıdaki gelişmelerden etkilen Osmanlının kültür ve ilim alanında kendini gösterdiği noktalardan biri de tanıtıcı Ansiklopedik eserlerin yazılmış olmasıdır. Bu anlamda Osmanlının son döneminin müelliflerinden olan Ahmet Rifat Efendi, Şemseddin Sâmî ve Ali Cevad beylerin ansiklopedik kitaplarından Diyâr-ı Bekr bölgesinin gerek kent olarak ve gerekse de sancak ve vilayet olarak genel bir durumunu ortaya koymuşlardır. Aktardığımız bilgilerden de anlaşıldığı gibi Ahmet Rifat Efendi yüzeysel ve kısa bilgiler ile bölge hakkında bilgi verirken, Şemseddin Sâmî daha geniş bilgi vermekte ve bunları rakamlarla te’yid etmektedir. Kolağası Ali Cevad ise özellikle de ekonomi, ithalat ve ihracat konuları hakkında en doyurucu bilgiler sunmaktadırlar. Osmanlı’nın son döneminde yapılan idari alandaki yeni taksimatlar Diyâr-ı Bekr vilayetinde de kendini göstermiş ve yapılan yeni düzenlemelerle Diyâr-ı Bekr, Osmanlı Devleti’nin geniş vilayetlerden biri olmuştur. Vilayet; kendi içinde ilçelere ayrılırken, ilçelere de birçok nahiyeye bağlanmıştır. Bu nahiyelerin bir çoğunun isimlerinin bugün değişmiş olduğu görülmüştür. Bu isimlerin, Türkçe, Kürtçe, Arapça, Süryanice, Ermenice, Rumca olması bölgenin demoğrafik yapısıyla uyumludur. Bu yer isimlerinden bazılarının bugün hala halk arasında kullanıldığı görülürken, bazıları ise kullanılmamaktadır.

⁹¹ Doğrusu kercews’dır. Bugünkü ismi Gercuş’tır.

⁹² Ali Cevad, A’wina (bugünkü Sürgüci)’nin nahiyelerinden bahsetmez. Bk. Ali Cevad,

“Diyâr-ı Bekr”, *Memâlik-i Osmâniyye’nin Târih ve Coğrafya Lugatı*, 402.

⁹³ Şemseddin Sâmî, “Diyâr-ı Bekr”, *Kâmûsü’l A’lâm.*, 3/2207.

İdari anlamda Diyâr-ı Bekr ismiyle bilinen vilayetin, bugün Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin birçok merkezini kapsadığı görülmektedir. Fırat ve Dicle havzasının bereketli topraklarından çıkan mahsuller ile beraber vilayetteki üretimin de ihracata katkı sağladığı iharacaat tablolarında anlaşılmıştır. Bir çok açıdan bölgeye fayda sağlayan Dicle nehrinin sulama işlevinin yanı sıra ulaşımında da kullanılıyor olması nehir ulaşımının bölgeler arasında nakliyecilikte ciddi bir rol oynadığını göstermektedir.

Aynı şekilde vilayetin bulunduğu konum ticaret ve ulaşım yolları açısından da dikkat çekicidir. Bu yollardan biri Karadenizi bölgeye bağlayan, Samsun'dan başlayıp ta Nusaybin'e varan yoldur. Diğeri de Diyâr-ı Bekr, Urfa, Halep üzerinden İskenderun ve güneye doğru giden yoldur.⁹⁴

Bölge, sahip olduğu madenleri açısından zengin olmakla beraber bu madenlerin işlenmez bir halde metruk bırakıldığı o dönemin müellifler tarafından ifade edilmiştir.

Vilayetin zanaat açısından ilerlediği ve kendi ihtiyaç fazlası mamülleri dışarıya ihraç ettiği gerçeği müelliflerin dikkatinden kaçmamıştır.

Vilayetin tarıma elverişli arazisinin yanında küçük ve büyük baş hayvanların da yaşayabileceği bir arazi yapısına sahip olması çok çeşitli ve zengin bir hayvancılığın varlığına sebep olmuştur. Bölgenin iklim durumu ile ilgili verilen bilgiler bugün ile uyumlu olup fazla bir iklim değişikliğinin olmadığını göstermektedir.

Demografik yapıya baktığımızda inanç ve etnik açıdan adeta küçük bir Ortadoğu'yu andırmaktadır. Müslüman, Ermeni, Ermeni Katolik, Rum, Rum Katolik, Süryânî Kadim, Süryânî Katolik, Protestan, Yahudi, Keldânî, Yezidi, Kıpti nüfusun varlığıyla Diyâr-ı Bekr kültürünün nasıl zengin bir arka plana sahip olduğunun kanıtıdır. Bu etnik ve dinin yapılar, kendi inanç ve kültürlerini yaşatacak mabet ve okullara sahip olmuşlardır. Özellikle de Protestan ve Katolik okulların, başlıca yabancı misyonerlerle beraber rahibelerin yönetimi altında olması dikkat çeken bir durumdur.

Müelliflerin verdiği resmi nüfus oranlarına baktığımızda dini ve mezhebi oranların üzerinde çalışılması gereken bir durumdur. Zira Mardin'i de içine alan vilayetin bu nüfus istatistiğine göre Müslümanlardan sonra en yüksek oran Ermeni nüfusedir. Hâlbuki Süryanilerin merkezi konumunda olan Mardin ve Turabdin çevresini de bu nüfus oranına dâhil ettiğimizde Süryani nüfus oranının gösterilenden daha yoğun olması beklenir. Bu oranların farklı kaynaklardan tekrar araştırılması lazım. Nitekim 1652 yılına ait Avarız defterlerde gayrimüslim mahalle oranı Müslüman orandan daha fazladır.

Bölgede birbirinden farklı inanç ve etnik yapılarının aidiyetleriyle beraber asırlarca bir arada yaşamasının dayanaklarını ve tecrübelerini günümüzün siyaset ve sosyal bilimcilerin önünde üzerinde çalışılması gereken bir ödev olarak durmaktadır. Ayrıca o dönemde bölgenin İhracat kalemleri bugün tekrar masaya yatırılmalı, artı ve eksiler gözden geçirmelidir.

KAYNAKÇA

Akün, Ömer Faruk. “Şemseddin Sâmi” *MEB İslam Ansiklopedisi*. 11/411-422. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.

⁹⁴ Yollarla ilgili geniş bilgi için bk. Yılmazçelik, *XIX Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, 14-15.

- Alanoğlu, Murat. “Yeni Bulunan Avâriz Defterlerine Göre 17. Yüzyılın İlk Yarısında Amid (Diyarbakir)” *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 12/3 (Ağustos 2020), 708-742.
- Aykut, Ayhan. “Ansiklopedi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 3/217-227. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Babinger, Franz. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*. çev. Coşkun Üçok. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992.
- Bekadze, Iasha. “Osmanlıda Kullanılan Vilâyet Tabiri Üzerine”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 36/36, (2017), 240-268
- Bursalı Mehmet Tahir Bey. *Osmanlı Müellifleri*. Haz. A. Fikri Yavuz& İsmail Özen. 3.Cilt. İstanbul: Meral Yayınevi, 1972.
- Cevad, Ali. “Diyâr-ı Bekr”, *Memâlik-i Osmâniyye'nin Târih ve Coğrafya Lugatı* Dersaadet: Mahmut Beğ Matbaası, 1313.
- Ceylan, Ayhan. “Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımında Hukukî Düzenleme (1839-1876)”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 1 (2006), 139-155.
- Erverdi, Ezel (ed.), *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. 7 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990.
- Gürhan, Veysel. “17. Yüzyılın Sonunda Cizye Defterlerine Göre Diyarbakir (Amid) Şehrinde Gayrimüslimler (1691-1695)”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 12 (2020), 159-193.
- İbnü'l- Ezrak, Ahmed b. Yusuf b. Ali el-Farki. *Tarih-i Meyyâfârikîn*. thk. K. Faruk-Y. Baluken. İstanbul: Nûbihar Yayınları, 2014.
- İpşirli Mehmet. "Beylerbeyi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 6/69-74. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- İpşirli Mehmet. "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi*, Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu. İstanbul: İRCİCA Yayınları, 1994.
- Hollerweger, Hans, *Turabdin*. Österreich: Eigenverlag, 1999.
- Kallek, Cengiz. “Okka”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 33/338-339. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Karan, Cuma. *Diyâr-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi*. İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2011.

- Karan, Cuma. “Diyâr-ı Bekr Bölgesinde Toplum ve Ekonomi (İslam Fethinden Hamdânîler'e Kadar/639-905)”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, 2016.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Kılıç, Orhan. “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması”, *Yeni Türkiye*. 31 (Ocak-2000), 89-110.
- Levend, Ağâh Sırrı. *Şemseddin Sâmî*. Ankara: TDK Yayınları, 1969.
- Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, çev. Heyet. 6 Cilt. İstanbul: Kayıhan Yayınları, ts.
- Öner, Abdulkerim. “Moğolların Diyarbakır ve el-Cezire Bölgesi'nde Yaptıkları Zulümler Üzerine Bir İnceleme”, *İlkçağlardan Osmanlıya Diyarbakır*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2018.
- Özcan, Abdulkadir. “Ahmet Rifat Efendi” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 2/130-131. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Rifat Efendi, Ahmet. “Diyarbakır”, *Lugat ı Târihiyye ve Coğrafiye*. 6 Cilt. Bab-ı Ali İstanbul: 1300/1881 (Ankara: ilk basım, Tıpkıbasım, 2004)
- Sâmî, Şemseddin. “Diyarbakır”, *Kamusu'l A'lâm*. 3 Cilt. İstanbul: Mihran Matbaası, 1889-1898.
- Şimşek, Mehmet. *Keldânîler ve Diyarbakır*. İstanbul: Kent Işıkları Yayınları, 2018.
- Torun, Sadık Fatih. “Son Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı”, *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi (TİDSAD)*, 14 (Aralık 2017), 85-110.
- Uçman, Abdullah. “Şemseddin Sâmî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 38/519-523. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Yıldız, Hatip. “Osmanlı Yenileşme Dönemi'nde Diyarbakır'da Sivil Mesleki Teknik Eğitim” *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 7. (Nisan 2012) 189-109.
- Yıldız, Hatip. *Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)*, Ankara: TTK. Yayınları, 2014.
- Yılmazçelik, İbrahim. “XVIII. Yüzyıl İle XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 18/29 (1996), 217-232.
- Yılmazçelik, İbrahim. *XIX Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Ankara: TTK. Yayınları, 1995.